

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2007, C.12, S.2 s.135-160.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA NÜFUS MESELESİ VE DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

POPULATION ISSUE AND RESEARCH ON DEMOGRAPHY IN THE OTTOMAN EMPIRE

Yrd.Doç.Dr.Numan ELİBOL*

ÖZET

Osmanlı nüfusuyla ilgili bilgiler içeren ilk kapsamlı sayımlar 16. yüzyıl boyunca gerçekleştirilmiş; bu sayımlar söz konusu dönemde Osmanlı nüfusuyla ilgili tahmin yürütmemizi kolaylaştırmıştır. Elde edilen diğer dolaylı bilgilerle birlikte, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı nüfusunun arttığı ve yüzyıl sonunda 30-35 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda düzenli sayımlar azalmış ve sağlıklı tahminler yürütmek de aynı oranda zorlaşmıştır. Bu yüzyıllarda Osmanlı nüfusunun genel olarak fazla artış kaydetmediği kabul edilmektedir. 19. yüzyıla birlikte güvenilir ve ayrıntılı sayımlar yapılmaya başlanmış ve imparatorluğun demografik yapısı daha net biçimde ortaya konabilmiştir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kayıplarına ve sınırlarının küçülmesine bağlı olarak sosyal ve demografik hareketlilik artmış ve İmparatorluğun gayr-ı müslim nüfusu Müslüman nüfus lehine azalmıştır.

ABSTRACT

First extensive fiscal surveys containing information on Ottoman demographic structure goes back to 16th century. These surveys enable us to make projections with regard to Ottoman demographic structure in the same period. Through other indirect information it is estimated that the Ottoman population kept increasing throughout the 16th century and amounted to 30-35 millions at the end of the same century. In the course of the 17th and 18th centuries regular surveys ceased to be undertaken and accurate predictions became harder to make, accordingly. It is generally assumed that Ottoman population did not increase in the 17th and 18th centuries. With the 19th century, however, authentic and extensive surveys began to be undertaken and the demographic structure of the Ottoman Empire could be better described. During the last decades of the 19th and early decades of the 20th century, in parallel with the losses of territory and the contraction of boundaries, Ottoman demographic mobility gained new momentum and the non-muslim population of the empire decreased to the benefit of her muslim subjects.

* Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Nüfus, Osmanlı İmparatorluğu, tahrir, cizye, avarız, göç, ihtida.
Population, Ottoman Empire, fiscal surveys, poll tax, extra-ordinary levies,
resettlement, conversion.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal durumuyla ilgili çalışmalar 20. yüzyılın ikinci yarısına gelirken yoğunluk kazanmış; yakın dönem çalışmalarıyla da, iktisadi ve sosyal hayatın değişik yönleri genel hatlarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu yönlerden birisi de, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ve bu alanda yapılan demografi çalışmalarıdır. Bu çalışmalar sayesinde Osmanlı nüfusu, bazı dönemlerde açık ve nüfus yapısı ile ilgili diğer bilgilere de yer verecek biçimde, bazı dönemlerde ise karışık ve nüfus yapısının özelliklerinden mahrum olarak ortaya konmuştur. Osmanlı nüfus yapısı ile ilgili güvenilir ve ayrıntılı bilgiler ancak Tanzimat Dönemi'nde elde edilmeye başlanmıştır. Buna rağmen, 19. yüzyıla ait nüfus kayıtları da kendi içinde bir evrim geçirmiş; 19. Yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda görülen eksiklikler aynı yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmaya başlamıştır. Nitekim çalışmalarını Osmanlı demografik yapısı üzerinde yoğunlaştıran araştırmacılardan bir kısmı da, 19. yüzyıla ait güvenilir ve kapsamlı verileri, daha erken dönemlere ait kaynaklardan elde edilen bilgilerle karşılaştırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısını genel hatlarıyla ve bir bütün olarak ortaya koymaya çalışmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısıyla halen giderilememiş eksikliklerden birisi de, imparatorluğun farklı zaman dilimlerindeki nüfusuyla ilgili net rakamlar vermede karşılaşılan zorlukların yanı sıra, nüfus yapısındaki hareketlilikleri tam olarak ortaya koymakta yaşanan sıkıntılardır. Buna rağmen son dönemlerde sayıları artan ve imparatorluğun farklı bölgeleri üzerinde yoğunlaşan monografik çalışmalar, bir yandan inceleme süreleri boyunca imparatorluk nüfusu hakkında bildiklerimize katkıda bulunmakta, bir yandan da, demografik yapıdaki hareketliliği göz önüne sermektedirler. Halen süregelen bu araştırmalar sayesinde, 19. yüzyıl öncesine ait Osmanlı demografik yapısı, rakamları, hareketliliği ve sosyal yansımaları ile birlikte göz önüne serilmekte ve Osmanlı sosyal hayatının daha iyi anlaşılmasına imkân sağlanmaktadır.

Bu çalışma, öncelikle bir literatür çalışması olup, Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısıyla ilgili kaleme alınan monografik çalışmaların önde gelenlerinin derlenmesi ve değerlendirilmesiyle meydana getirilmiştir. Ancak yararlanılan kaynaklar arasında, nüfus meselesine dolaylı olarak değinen hatırat türünden eserler de yer almıştır. Çalışmanın amacı, bir literatür çalışması olduğu bilincinden hareketle, Osmanlı demografik yapısı ile ilgili gelen noktayı ana hatlarıyla ortaya koyabilmek ve okuyucuyu, Osmanlı nüfus yapısının henüz bilinmeyen noktaları ve giderilmeyi bekleyen eksiklikleriyle birlikte aydınlatmaktır. Bunu yapabilmek için çalışma boyunca, ayrı zaman dilimlerine ait ve ayrı bölgeler

üzerinde yoğunlaşan demografik araştırmaların bulguları birbirine eklenmeye çalışılmış, karşılaştırmalar yapılmış ve yapılan değerlendirmeler sonucunda yeni bulgulara ulaşmaya çalışılmıştır. Bütün bunlar yapılmaya çalışılırken de, kronolojiye dikkat edilerek Osmanlı demografik yapısıyla ilgili elde edilen bilgilerin okuyucuya bir bütün olarak sunulmasına gayret edilmiştir.

1. ERKEN DÖNEM OSMANLI NÜFUS VE ARAZİ TAHRİRLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ile ilgili erken dönem araştırmaları 15. ve 16. yüzyıllar arasında periyodik olarak sürdürülen ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren içeriği değişen sayımlara dayanmaktadır. Barkan'ın "arazi ve nüfus tahrirleri" olarak adlandırdığı bu sayımlara bazı noktaların daha iyi ortaya konabilmesi için biraz daha yakından bakarak ayrıntılı olarak analiz etmekte fayda bulunmaktadır.

Daha I. Beyazıt döneminden beri yürürlükte olduğu anlaşılan bu tahrirler¹, yapılan fetihleri izleyen yıllarda yeni bir padişahın tahta çıkması, daha önce tahrire tabi tutulmuş olan bölgelerin gelir kaynakları veya dirlik dağılımında önemli değişikliklerin meydana gelmesi, ya da yeni ıslahatların uygulamaya konması halinde gerçekleştirilirdi. Tahririn amacı, fetihleri izleyen yıllarda ve daha sonra belirli aralıklarla, fethedilen bölgelerin gelir kaynaklarının bir dökümünü çıkarmak ve bu gelir kaynaklarının dirlik olarak dağıtımının gerçekleştirilebilmesine imkân sağlamaktı. Bu tahrirlerin yenilenme süresi 30-40 yılda bir veya bir nesil olarak kabul edilmişse de tahrire tabi tutulacak bölgenin özelliklerine göre bu süre değişebilmektedir. Tahrirler 1590'lı yıllara kadar düzenli aralıklarla gerçekleştirilmiş, bu dönemden sonra kapsamlı tahrirler gerçekleştirilememiştir. 17. yüzyıldaki tahrirler ender olarak yeni fetihlerin ardından ve bölgesel olarak gerçekleştirilmiştir².

Tahrirler doğrudan doğruya merkezi idarenin inisiyatifi ile gerçekleştirildiği gibi, taşradan yapılan şikâyet ve "arz"lar göz önünde bulundurularak da gerçekleştirilebilirdi. Tahrirler esnasında kaydedilen bilgiler değişik defterlerde toplanırdı. Bu defterlerin başlıcaları, "*mufassal defter*", "*icmal defteri*" ve "*evkaf defteri*" idi. Bu defterlere ek olarak kadılar tarafından "*cizye*"³ ve "*avarız*"⁴ vergisi mükelleflerinin isimlerine yer veren

¹ Ö. Lütfi Barkan daha II. Mehmet döneminde birçok "atik" ve "kadim" defterlere atıflarda bulunulduğundan hareketle bazı bölgelerde II. Mehmet devrinden önce veya II. Mehmet devrindekiler de dahil olmak üzere en az üç kez tahrir yapıldığı sonucuna varmıştır. Ö. L. BARKAN, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜ. İkt. Fak. Mecmuası*, C. 2, S.1, Y. 1940-1941, s. 34.

² Linda T. DARLING, *Otoman Finance Department and The Assessment and Collection of the Cizye Avarız Taxes, 1560-1660*, Vol. 1, (Basılmamış Doktora Tezi), Chicago-1990, s. 142, 146-147.

³ Cizye, fethedilen topraklardaki gayr-ı müslim nüfus üzerine askeri hizmet karşılığı konulmuş bir vergiydi. Osmanlılar, fethettikleri topraklarda muhafazakâr bir politika izlemişler ve kendilerinden önceki baş vergilerini aynen kabul etmişler ve cizye adı altında tahsil etmişlerdir. Bkz.: Halil İNALCIK, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 8, Y. 1993, s. 45.

defterler de oluşturulmuştur. Ayrıca, “*cebelü*” vb. silahlı birlikler için de özel defterler düzenlenmiştir. Söz konusu defterlerden iki nüsha hazırlanıp biri İstanbul’a gönderilir, diğeri tahririn yapıldığı liva veya vilayette kalırdı.⁵

Mufassal tahrir defterlerinin genelde sancak bazında derlendiği kabul edilmişse de, bazen bir eyaletin içerdiği tüm sancaklar bu defterler içinde yer almıştır. Mufassal defterlerde genellikle ilk olarak sancağın merkezi durumundaki “*nefs*” kaydedilmiştir. Kaza merkezi olarak da değerlendirilebilecek olan “*nefs*”lerdeki nüfus, mahalle mahalle ve genellikle de evli-bekâr (*müzevvec-mücerret*) ayrımı ile yazılırdı. Çeşitli nedenlerle vergi mükellefiyetinden muaf olanların durumları ayrıca belirtilirdi. Gayri Müslimler de mensup oldukları cemaatin adı altında ayrı olarak kaydolunurlardı. Bölgedeki yetişkin erkek nüfus kaydedildikten sonra şehirlerden elde edilmesi beklenen gelir kaynakları ve miktarlarının bir dökümü verilirdi. Bunun ardından, merkez kaza ve kasabaya bağlı olan köy ve mezralardaki yetişkin erkek nüfus sayılır ve buralardan toplanacak yıllık vergi miktarının dökümü çıkarılırdı. Sancağın merkezi üzerinde gerçekleştirilen bu işlemler tamamlandıktan sonra, aynı işlemler diğer kazalar üzerinde de aynı şekilde tekrarlanırdı. Her köyün başında tımar mı, has mı, vakıf mı yoksa mülk mü olduğu belirtilir ve kime ait olduğuna açıklık getirilirdi. Tahrir defterleri arasında mufassal defterlerle birlikte ikinci bir gurubu oluşturan icmal defterlerin de tahrire tabi tutulan bölgelerdeki gelirler has, zeamet ve tımar olarak ayrılır ve bu gelirlerin padişah, beylerbeyi ve tımar sahipleri arasında nasıl paylaştırıldığı gösterilirdi. “*Tımar icmalî*” de denen bu defterlerde, genellikle dirlik sahibinin isminin ardından, kendisine gelir olarak tahsis edilen köyler, bu köylerdeki hisseler ve diğer gelir kalemlerinin bir dökümü verilirdi. İkinci tür “*icmaller*” ise, tahrir yapılan bölgelerdeki yerleşme merkezlerinin nüfus ve gelir kaynaklarını, ait oldukları dirlik kategorisi ile birlikte özet olarak ve dirlik sahiplerinin isimlerini zikretmeksizin verirlerdi.⁶

2. 17.-18. YÜZYILLAR VE YENİ TAHRİRLER

Tahrirlerle ilgili üzerinde durulması gereken hususlardan ilki, tapu tahrir defterlerinin tutulmasının doğrudan doğruya dirlik sistemi ile ilgili olmasıdır. 16. yüzyıl sonlarından itibaren kapsamlı tahrirlerin son bulması da tımar sisteminin çözülmeye başlaması ile yakından ilgilidir. Zira 16. yüzyılın

⁴ “*Avarız-ı divaniye*” veya “*takâlif-i divaniye*” adlarıyla da anılan bu guruptaki vergiler, kanunnamelerde yer almayan, akçe olarak belirli bir miktarı olmayan ve devletin her sene ihtiyaca göre belirlediği ve kırsal veya şehirlî ayrımı yapmaksızın imparatorluğun bütün kesimlerini ödemekle mükellef tuttuğu bir vergiydi. Bu vergiler şahsa veya ürün, emlak vb. servet üzerinden değil, belirli sayıda erkeğin bir arada toplanmasıyla oluşturulan “*avarız haneleri*” üzerinden tahsil edilirdi. Başlıca “*avarız akçesi*”, “*nuzül bedeli*”, “*sürsat bedeli*”, “*kürekçi akçesi*” ve “*iştirâ bedeli*” adları altında tahsil edilirdi. Bkz.: Mustafa AKDAĞ, Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti, *Belleten*, C. II, S. 51, Y. 1949, s. 545-546.

⁵ DARLING, s. 141-147.

⁶ Mehmet ÖZ, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, Y. 1991, s. 431-433.

son dönemlerine doğru devletin artan ihtiyaçlarının karşılanmasında “*havas-ı hümayun*” adıyla anılan padişah arazilerinin ve diğer yüksek rütbeli askeri sınıfın denetimindeki “*has*” toprakların önemi artmış, tımarların gelirlerinin merkezi hazineye aktarılarak *iltizam* usulüyle işletmeye verilmesi gündeme gelmiştir. Tımar sisteminin taşra yönetimindeki ağırlığını kaybetmesine paralel olarak da, ayrıntılı tahrirlerin yapılması duyulan ihtiyaç kısmen ortadan kalkmıştır.⁷ Savaş teknolojisindeki yeniliklerin sipahi ordusunun savaşlardaki başarısını azaltması ve 16. yüzyıl sonlarında sosyal karışıklıkların artarak sağlıklı tahrirlerin yapılmasının zorlaşması, bu süreci daha da hızlandırmıştır. Bir yandan da 1600’lerden sonra Osmanlı mali teşkilatında yapılan değişiklikler sonucunda *defter-i hakani*’nin⁸ yönetim mekanizması içindeki etkinliği azalmış, bunun yerine yeni tahrirler ön plana çıkmıştır. Artık 17. yüzyılda iltizama verilerek kolayca nakde çevrilebilen gelir kaynaklarının, yani *cizye* ve *avarız* mükelleflerinin tahrirleri yaygınlaşmıştır.

Sözü edilen gelir kaynaklarından götürü (*maktu*) olarak veya *şahıs* bazında tahsil edilebilen *cizye* vergisi, 17. yüzyıla kadar hâne üzerinden ve İslami kuralların öngördüğü düşük (*edna*), mutedil (*evsat*) ve yüksek (*ala*) dereceler göz önünde bulundurulmaksızın tahsil edilmekteydi. *Cizye* tahrirleri çoğunlukla genel tahrirler sırasında yapılır. Üç yıllık aralıklarla da ölmüş olanların (*mürde*) ve kayıtlara yeni girenlerin (*nevyafte*) tespiti ve gerekli düzenlemelerin yapılması için denetlemeler yapılırdı. *Cizye* defterleri tahrir defterlerinde olduğu gibi iki nüsha halinde hazırlanıp bir nüshası sayımın yapıldığı bölgede alıkonulur, diğer nüshası merkeze gönderilirdi. Çoğu zaman *cizye* mükelleflerinin kaydı sırasında *avarız* mükellefleri de tespit edilirdi. 17. yüzyıl sonundaki düzenlemelerle *cizye* mükellefleri *edna*, *evsat* ve *a’la* olarak yeniden düzenlendi ve hane yerine gayri Müslim tebaanın yetişkin erkekleri üzerinden tahsil edilmeye başlandı⁹.

Söz edilen gelir kaynaklarından ikinci kategoriye oluşturan *avarız* vergileri, başlangıçta devletin olağanüstü hallerde ve özellikle ve savaş masraflarını karşılamak üzere halkı ödemekle mükellef tuttuğu her türlü hizmet, eşya ve paradan ibaretti. Olağanüstü hallerde ihtiyaç duyulan para, hizmet, eşya ve mahsul miktarı belirlenir ve belirlenen toplam miktar daha önceden bu miktarı ödemeye aday olarak belirlenmiş olan *avarız* hanelerine farklı bölgeler halinde paylaştırılırdı. Bölgenin zenginliği ve bölge halkının ödeme gücü göz önüne alınarak oluşturulan *avarız* haneleri içinde 3 ila 15 arasında evli kişi bulunabilirdi.¹⁰

⁷ Öz, s. 430-431.

⁸ Defterhane adıyla da anılan, şahsi tasarrufların, tımar, zeamat ve hasların, mülk ve vakıfların ve bunlarda meydana gelen değişikliklerin kayıtlarının tutulduğu büronun adı. Bkz.: Mehmet Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 1., İstanbul 1993.

⁹ Darling, 149-151; Ahmet TABAKOĞLU, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul-1985, s. 137-138.

¹⁰ Ö. L. BARKAN, “Avarız”, *İslam Ansiklopedisi*, Y. 1993, s. 13-14.

Avarız vergisi 16. yüzyıl başlarında birkaç yılda bir toplanmaktaydı ve aynı bölgeden iki yıl üst üste vergi toplanmamaktaydı. Avarız vergisine hem Müslüman tebaa hem gayri Müslim tebaa tabi tutulmaktaydı. 1647 tarihli Harput Avarız Defteri'nin ortaya koyduklarına göre vergi mükelleflerine Müslüman ve Hıristiyanların yanı sıra askeri ve ilmiye sınıfı mensupları da dahil edilmiştir. 17. yüzyıl boyunca cizyede olduğu gibi kadılar tarafından derlenen avarız defterlerinin icmalleri de hazırlanmaktaydı. Bu icmallere genellikle sancak ve liva düzeyinde olup avarız haneleri mahalle mahalle sayılmaktaydı. 17. yüzyıl başlarına kadar cizye ve avarız mükellefleri aynı anda sayılıyor ve aynı deftere kaydediliyordu. Yalnızca avarız hanelerinin tahrirleri ile oluşturulan ilk avarız defterleri, 16. yüzyıl ortalarına kadar vergi muafiyeti nedeniyle tahrirlerde düzenli olarak yer almayan “yaya” ve “müsellem” guruplarından oluşmuştur.¹¹

Avarız vergilerinin yıllık düzenli vergi haline gelmesi ile ilgili farklı görüşler ileriye sürülmüştür. İncalcık'a göre bu gelişme 16. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı-Avusturya (1593-1606) arasında meydana gelmiştir.¹² Darling'in tespit edebildiği ve “piyade ve müsellem” guruplarına ait bilgiler içeren ilk avarız kaydı, 1600-1601 yıllarına aittir. 1620'li yıllardan itibaren ayrıntılı avarız kayıtları yaygınlaştı ve gayri Müslimlerin bulunmadığı Müslümanlar tarafından iskân edilen bütün bölgelere uygulandı.¹³ McGowan'ın Manastır mahkeme kayıtlarından (*Şer'iyye Sicilleri*) tespit ettiğine göre 17. yüzyılın büyük bölümünde Manastır bölgesindeki avarız gelirleri devletin bu bölgeden elde ettiği toplam vergi gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmuştur. Ancak 17. yüzyıl sonlarından itibaren bu oranlar azalmıştır.¹⁴

Avarız vergilerinin düzenli vergiler haline gelmesinden sonra uzunca bir süreden beri tahriri yenilenmeyen veya cizye mükelleflerinin sayısı sağlıklı olarak tespit edilemeyen bölgelerde avarız tahrirleri yapıldı ve bu uygulama devletin büyük bölümünde geçerlilik kazandı. Avarız tahrirlerinin gerçekleştirilmesinde cizye tahsilinde olduğu gibi, kadılar önemli bir rol üstlendi.¹⁵

3. 16. YÜZYILDA DEMOGRAFİK YAPI-SOSYAL HAREKETLİLİK

Buraya kadar açıklanmaya çalışılan hususlar Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus araştırmalarına esas teşkil eden tahrirlerin içeriği ve bu tahrirlerin kaydedildiği defterlerle ilgilidir. Bu tahrirlerin nüfus

¹¹ DARLING, s. 156-166.

¹² Halil İNALCIK, “Military and Fiscal Transformation in Ottoman Empire:1600-1700”, *Archium Ottomanicum*, No. 6, Y. 1980, s. 314-315.

¹³ Darling, s. 163.

¹⁴ Bruce McGOWAN, *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land: 1600-1800*, Cambridge Univ. Pres., Cambridge-1981, s. 112-114.

¹⁵ DARLING, s. 166-167.

araştırmalarında kullanılması sırasında birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluklardan birisi, tahrirler genellikle hane veya nefer üzerinden gerçekleştirildiği ve esas olarak hanenin bütün bireyleri değil de sadece yetişkin erkekleri kaydedildiği için toplumun bütün bireylerinin sayıldığı bir nüfus sayımından uzak olması ve buna bağlı olarak imparatorluğun gerçek nüfusunu ortaya koyan rakamlara ulaşmakta zorluk çekilmesidir. Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerde *bive* olarak adlandırılan aile reisi durumundaki dul kadınlar da sayılmaktadır. Ancak bu uygulamanın imparatorluğun geneline katkısı azdır. Vergi tahsilâtında temel birim durumundaki “hane”nin fertlerinin hesaplanmasında kullanılan rakamlar da, birbirinden farklılık göstermiştir. Nüfus tahrirlerinde yaptığı araştırmalarda öncülük eden Barkan’ın yaptığı hesaplamalarda imparatorluğun genelini kapsayacak biçimde hane bireylerinin toplamı için kullandığı rakam 5’tir. Ancak hane büyüklüğünün tespit edilememesi problemlerden yalnızca bir tanesidir. Avarız hanesi ve 16. yüzyılın ilk yarısı ve daha önceki dönemlerde esas alınan hane arasındaki ilişki, aile reisinin vefatının ardından aile reisi konumuna yükselen “*caba*” ve “*bennak*”ların durumu; topraklarını ortaklaşa kullanan kardeşlerin durumu; bekâr ve evli (mücerret ve caba) isimlerinin birbirlerinin yerine kullanılabilmesi; bekârların (mücerred) ve hane fertlerinin (nefer) haneye oranları; hep aydınlatılmayı bekleyen sorunlar arasında yer almıştır. Zira farklı bölgelerde ve farklı zamanlardaki uygulamalar birbirinin aynı değildir. Ancak bütün bu karanlık noktalarla birlikte son zamanlarda yapılan bölgesel çalışmalar, bazı noktaların aydınlatılmasına katkıda bulunmuştur. İleride verilecek örneklerde de görüleceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun demografik yapısı ile ilgili gelişmeleri ana hatları ile ortaya koymak mümkündür.

Osmanlı demografi çalışmalarına tapu tahrir defterleri üzerinde yaptığı araştırmalarla öncülük eden Barkan, tarih incelemelerinde sosyo ekonomik gelişmeleri ön plana çıkaran ve kendisinin de bir takipçisi olduğunu açıkça ifade ettiği Annales Ekolü’nün o ana kadar üzerinde çalışılmamış ve Osmanlı sosyo ekonomik hayatının aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacak demografi çalışmalarına el atmış ve 15. ve 16. yüzyıldaki tahrir defterlerini esas alarak çalışmalarının ilk ürünlerini yayınlamıştır. Barkan, Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyıldaki nüfusu ile ilgili, II. Süleyman zamanında (1521-1530) yapılan ve imparatorluk genelinde uygulanan tahrirler ile yüzyıl sonlarına doğru yapılan tahrirleri esas alarak bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. II. Süleyman döneminde yapılan tahrirlere göre Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusunu Rumeli’de 5.755.080 ve Anadolu tarafında 5.602.285 olmak üzere toplam 11.357.365 olarak tespit etmiştir. Rumeli’deki tahrirlerde Tuna Nehri ile Tuna’nın bir kolu olan Sava’nın kuzeyinde kalan bölgeler hesaba katılmamıştır. Ayrıca Limni, Midilli, İmros, Taşos, Rodos ve İstanköy Adaları da göz önünde bulundurulmuştur. Anadolu tarafındaki vilayetlere ise Irak toprakları, Mısır ve Arap Yarımadası dahil edilmemiştir. Bu hesaba göre ortaya şöyle bir tablo çıkmıştır.

Tablo I: II. Süleyman Tahrirlerine Göre 1520-1530 Tarihleri Arasında Türkiye Nüfusunun Dağılımı

Vilayetler	Hane Adedi			Hane Yekünü	Nüfus Yekünü
	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi		
Anadolu	540.963	4.471	---	45.434	2.272.170
Karaman	143.963	2.448	---	145.702	728.510
Zülkadriye	66.776	2.687	---	69.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	---	84.654	423.270
Rum	118.683	55.237	---	173.920	869.600
Arap	131.399	414	---	131.843	659.215
TOPLAM	1.073.750	77.266	---	1.151.016	5.755.080
Rumeli	211.783	824.643	4.061	1.040.000	5.202.285
İstanbul	?	?	?	?	400.000
TOPLAM					11.357.365

Kaynak: Ö. L. BARKAN, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 10, Y. 1953, s. 11.

Braudel Akdeniz Dünyası isimli eserinde¹⁶ 16. yüzyıl Akdeniz Dünyası'nın tamamı için öngördüğü 60 milyon nüfusun 30 milyonluk kısmını Hıristiyan dünyasına, 22 milyonunu ise İslam dünyasına ayırmıştır. İslam dünyasına ayrılan 22 milyonun da 8 milyonu Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yakasına, 8 milyonu Asya bölümündeki topraklarına, 2-3 milyonu Mısır'a, bir o kadarı da Kuzey Afrika'daki topraklarına ayrılmıştır. Bununla birlikte 1850 ve 1930'lu yıllarda Hıristiyan-İslam dünyalarındaki nüfus oranlarını da göz önüne alarak Braudel, 16. yüzyıl Hıristiyan dünyası için öngördüğü 38 milyon rakamını azaltma, İslam dünyası için öngördüğü 22 milyon rakamını ise artırma eğilimine girmiştir. Muhtemel değişikliklerin hesaba katılması halinde Braudel İslam dünyası için öngörülen 22 milyonluk nüfusun 26 milyona ulaşabileceği kanaatine varmıştır.¹⁷

Barkan Braudel'in 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ile ilgili verdiği rakamlarla kendisini 16 yüzyılın ilk yarısına ait rakamları arasındaki farkı açıklamaya çalışırken, Braudel'in, 16. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu tasvir ettiği ve muhtemelen çalışmasına 16. yüzyıl başlarındaki tahrirlerde kendisinin hesaba katmadığı yerleri dahil ettiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca 16. yüzyılın ilk yarısında fetihler sonrasında ortaya çıkan istikrarsız durum ve bazı bölgelere ait defterlerin karışıklıkları nedeniyle hesaplamalarda karşılaşılan zorluklar, ulaşılan rakamlara temkinli yaklaşmayı ve belki üzerinde değişiklik yapmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Barkan'ın Doğu Anadolu ve Suriye topraklarına ait defterlerden aktardığı pasajlar bu bölgelerdeki karışıklıkları net bir biçimde

¹⁶ Fernand BRAUDEL, **II. Philippe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, (Çev. M. Ali KILIÇBAY), İmge Kitabevi Yayınları, C. 2, Ankara-1993, s. 477-479.

¹⁷ BRAUDEL s. 479.

ortaya koymaktadır.¹⁸ Barkan, Şam Livası'ndaki hane sayısının 1521 ve 1548 tarihli tahrirler arasında %63 oranında artmasını izahı güç olan nüfus artışına değil, ikinci tahririn daha sağlıklı yapılmasına bağlamaktadır. Öte yandan Diyarbakir Vilayeti'nde 1528 ve 1548 yıllarında gerçekleştirilen iki tahrir arasında hane adedinin 70.691'den 107.601'e yükselerek nüfusun %64 oranında artmasını gerçek bir artış olarak değerlendirmektedir. Esasen bu artış yalnızca Diyarbakir'e mahsus değildir. Suriye'deki bazı büyük şehirler hariç tutulacak olursa 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Osmanlı şehirlerinin nüfusunda gözle görünür bir artış olmuştur. Bu artışlar Barkan tarafından aşağıdaki şekilde tablolştırılmıştır.

Tablo II: 16. Yüzyılda Belli Başlı Osmanlı Şehirlerinin Nüfusu

Şehir	1520 Öncesi	1520-1530	1571-1580	1580 Sonrası
İstanbul	97.956*	400.000	700.000	---
Halep	67.344**	56.881	45.331	46.365
Şam	---	57.326	---	42.779***
Bursa	---	34.930	70.686	---
Edirne	---	22.335	30.140	---
Amid	---	18.942 ⁺	31.443	---
Atina	---	14.872	29.007	---
Tokat	17.328 ⁺⁺	8.354	13.282	21.219 ⁺⁺⁺
Konya	---	6.127	15.356	---
Sivas	3.396	5.560	16.846	---
Saraybosna	---	5.632	23.485	---
Manastır	2.645	4.647	5.918	---
Üsküp	4.974	4.631	9.867	---
Sofya	---	3.899	7.848	---

Kaynak: Ö. L. BARKAN, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", **Studies in the Economic History of the Middle East**, (Ed. M. A. Cook), Oxford Univ. Press., London-1970, s. 168.
* 1478'e ait. ** 1599'a ait. *** 1595'e ait. + 1541'e ait. ++ 1455'e ait.+++ 1646'ya ait.

¹⁸ Erzurum'a ait 946 (1539) tarihli defterde şöyle bir kayıt vardır: "Şehr-i mezkur serhadde olmağla Kızılbaş ve gürcü fetretinden ahalisi perakende olup nice zaman hali ve harap kalup, hazret-i padişah-ı alem penah halledi mülkehü kibelinden kal'ası tamir olunup ve hisar eri ve gönüllü yazulup mezkurlar dahi kal'a içinde evler bina eylemek üzere henüz re'aya cem' olamamağın kadim mahallelerin defter-i cedide kaydolundu ki, re'ayası gelüp kal'a içinde ve taşra varoşunda mütemekkin olanlar defter olanda zikr olunan kanunname mucebince hukuk ve rüsumların havas-ı hümayun emînlerine teslim eyleyeler." 1519 tarihli Şam Livası Kanunnamesi'nin başında da: "Vilayeti Trablus'da bundan akdem 3000 miktarı köy ve karye olup, kesret-i zulüm ve fetretten ekseri harap olup, haliyen 800'ü ma'mur bulunup bakiyesi mezraa olduğu sebebten ol mezraalardan mezru olanların şurut-ı mukasemesi veya maktu tahtında derc olunup ve hyn-ı kitabette muzru olmayan mezraların esamisi bi't-tamam deftere kaydolundu" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Daha başka yerlerde de: "Zikr olan yerler hali ve harap olup 50-60 yıldan beri itifadan kalp"; "Bazı evkafın kuraların vadilerde vaki olup Kızılbaş fetreti zamanından beri 40-50 yıl miktarı hali ve harap kalup haliyen vilayet-i mezbure Hüdevendigar Hazretlerinin eyyam-ı saadetlerinde şenlenmeye yüz tutup etraf ve ahaliden perakende olan ahalisi gelüp....." şeklindeki ifadelerle rastlanmıştır. BARKAN, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s. 8.

Barkan'ın 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına giren bütün toprakları göz önüne alarak ve aynı yüzyıl başlarından itibaren imparatorluk genelinde % 60 dolayında bir artış gerçekleştiğini varsayarak yaptığı nüfus tahmini 30-35 milyon dolayındadır. 16. yüzyılda bütün Akdeniz dünyası nüfusunun artış kaydettiğini tespit eden ve yüzyıl sonunda Akdeniz havzasını çevreleyen nüfusun yaklaşık iki katına çıktığı sonucuna varan Braudel, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan bölgeler için Barkan'ın 16. yüzyıl sonları için öngördüğü bu rakamı fazla iyimser bulmakla birlikte genel hatları ile Barkan'ın bulgularına paralel görüş ortaya koymuştur. Buna göre II. Süleyman dönemi başlarında 12-13 milyon olan Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu 1580'lerde 18 milyona, 1600'lü yıllarda 30-35 milyonu ulaşmıştır.¹⁹

Cook, Braudel'in Doğu Akdeniz'deki nüfus artışına getirdiği açıklamayı özetlerken iki nokta üzerinde durur.²⁰ Buna göre Braudel Doğu Akdeniz dünyası, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki nüfus artışının belirtisi olarak Osmanlı topraklarından batıya gönderilen mal hacminin düşmesini ve 16. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde ortaya çıkan İstanbul'un iâşe sıkıntısını göstermiştir. Her ne kadar Aydın ve Hamit livalarıyla Tokat Kazası'nı kapsayan bölgesel çalışmalarında Braudel'in 16. yüzyıl Doğu Akdeniz dünyası için öngördüğü nüfus artışını destekleyen sonuçlar elde etmiş ise de Cook bu artış için Braudel'in ortaya koymuş olduğu İstanbul'un iâşesinde sıkıntı yaşandığı görüşüne katılmamaktadır. İstanbul'un iâşesinde yaşanan sıkıntılar nüfus artışından kaynaklanıyor olmayıp, olsa olsa 16. yüzyıl sonlarına doğru zayıflamaya başlayan ve taşradaki hububatın İstanbul'a sevkiyatında yaptırım gücü zayıflayan merkezi yönetimden kaynaklanmıştır. Cook'a göre, Akdağ'ın 16. yüzyılın ikinci yarısı için ortaya koymuş olduğu hububat darlığı görüşü de Braudel'in nüfus artışı görüşünü desteklemek için de yeterli değildir. Zira burada görülen olay Braudel'in iddia ettiği gibi batı dünyasının artan talebinden kaynaklanıyor olmayıp üretimin azalmasından kaynaklanmıştır. Bu en son görüşün dahi kabul edilmezden önce yeni bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Çünkü Akdağ'ın özellikle mühimme hükümlerine dayanarak ve 1550-1578 yıllarını kapsayan bir dönem için yaptığı çalışma bu dönemin öncesinde ve sonrasındaki şartlarla ilgili kapsamlı bilgimiz olmaması nedeniyle, 16. yüzyılın ikinci yarısında hububat darlığının arttığı yolundaki bir genelleme yapmaya yetmemektedir. Cook'un kendi ifadesi ile söz konusu dönemdeki bu nüfus artışı, sahip olunan kaynakların paylaşımında ortaya çıkan değişiklikler, diğer bir ifade ile nüfusun bu kaynaklara oranı ile açıklanmaya çalışılabilir. Zira, Cook'un Tokat, Aydın ve Hamit kaza ve livaları ile ilgili yaptığı çalışma 15. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın sonlarına kadar geçen süre içinde nüfusun araziye oranla daha fazla arttığını ortaya koymuştur. 16. yüzyıl sonlarında ise bu fark daha da belirginleşmiştir. Cook'un yaptığı çalışmada ilgi çeken daha başka sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Söz konusu bölgelerdeki köylü çiftlikleri çoğunlukla yarım (*nim-*

¹⁹ BRAUDEL s. 477-494.

²⁰ A. M. COOK, **Population Pressure in Rural Anatolia**, Oxford Univ. Pres., London-1972, s. 2-6.

çift) çiftlerden oluşmuş; yüzyıl sonlarına doğru ise büyüklükleri daha da azalarak 1/3 ve ¼ *çifte* düşmüştür. Bir diğer önemli nokta, 1570 ve 1590 yılları arasında kırsal alandaki nüfusta büyük düşüş olduğu varsayımıdır. Bu hususta Barkan'ın 16. yüzyılın son çeyreğinde nüfus artışının devam ettiği görüşüne rağmen Anadolu'daki sosyal karışıklarla ilgili Akdağ'ın tespitlerine yer veren ve sosyal düzenin Celali İsyanları'nın başlangıç tarihi kabul edilen 1590'lardan çok daha öncesinde bozulduğuna işaret eden Cook, bu dönem mühimme kayıtlarında *celâ-yı vatan ve terk-i diyâr* edenlerden ve *ahâlisi firâr ve âhar diyarlar da karâr eyleyen nice karyeler* 'den sıkça bahsedildiğine ve nüfustaki hareketliliğin çok daha erken dönemlerde başladığına dikkat çekmektedir.²¹ Ayrıca tahrir kayıtlarındaki bazı ifadelerle bakılacak olursa, nüfusun en fazla ¾'ü kaydedilmiş olsa gerektir. Cook'un tespitine göre söz konusu bölgelerde *hâriç raiyyet* adıyla anılan kayıtlara geçmemiş vergi mükellefleri, nüfusun yaklaşık %20-25'ini oluşturmaktadır. Karşılaştığı problemleri çözebilmek ve arazi ve nüfus arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için ziraat ve hayvancılık şekilleri, öşür vergisi tahsilatı, yeni tarıma açılan yerler, tapu vergisi, müşterek kullanım, istimlak, eşkiyalık hareketleri ve *mücerred* adıyla anılan bekâr vergi mükelleflerinin durumuna varıncaya kadar birçok meseleye değinen Cook, nüfus hareketliliğine yol açan temel olgunun, nüfusun araziye oranla daha fazla artmasından ve paylaşımındaki dengesizliklerden kaynaklanan "nüfus baskısı" olduğu sonucuna varmıştır. İncelediği periyodun son dönemleriyle ilgili olarak da, Anadolu'da başgösteren sosyal çalkantılar ve halk hareketlerinin tahlili bağlamında, zayıflayan Osmanlı merkezi yönetiminin rolüne ön plana çıkarmıştır.²²

16. yüzyıl Osmanlı şehirli nüfusu hakkındaki bölgesel çalışmalar da ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Bu çalışmaları gerçekleştiren araştırmacılardan bir tanesi de Ronald C. Jennings'dir. Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum şehirleri üzerinde mufassal tapu tahrir defterlerini esas alarak bir araştırma yapan Jennings,²³ bu şehirlerin çoğunda 16. yüzyıl boyunca hissedilir bir nüfus artışı yaşandığını tespit etmiştir. Ancak Kayseri, Erzurum ve Trabzon şehirleri için, bu şehirlerin dışarıdan göç aldığını düşünmektedir. Karşılaştığı tahrirlerde nefer ve hane birimlerinin değişmeli olarak kullanıldığını gören Jennings, hane ve neferlerin birbirlerine oranlarının farklılık gösterdiklerine dikkat çekmiştir. Jennings'in çalışmalarında şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır.

²¹ Cook'un tahrir kayıtlarından aktardığı diğer ilginç ifadeler arasında "*defteri sabıkın naklidir*", "*defteri sabıkın aynı naklolundu*" vb. almış; ayrıca "*kimesne bilinmeyüp...*"; "*hıyn-ı hitabette hayatları ve mematları ma'lum olmadığı sebepten....*"; "*kimesnenün hayatları ve mematlarından haber virmedükleri sebepten...*"; "*mezkurun hıyn-i teftişte zahir olmamıştır. Zahirdir ki ekseri murde ve napedit makulesidir*"; "*tamam tahrir olunmağa kabiliyet olunmağın*" gibi ifadelerle ve "*gaip*", "*na-ma'lum*", "*na-pedit*" gibi sıfatlara sıkça rastlanmıştır. COOK, s. 6-32.

²² COOK, s. 2-33.

²³ Ronald C. JENNINGS, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, No. 7, 1976, s. 21-57.

Tablo III: Anadolu Kentlerinde Şehirli Nüfus ve Hâne Katsayıları (16. Yüzyıl)

Şehir	1500	1523	1550	1585	1642
Kayseri	6.861/8.005	7.092/8.274	10.590/12.355	24.753/28.879	---
Karaman	---	2.079/2.426	---	6.144/7.168	---
Amasya	---	5.970/6.965	---	9.978/11.641	5.208/6.076
Trabzon	---	4.419/5.156	4.923/5.744	6.366/7.427	---
Erzurum	---	---	Yaklaşık 1.000	1.644/1.918	---

Kaynak: JENNINGS, s. 51.

S. Faroqhi ve L. Erder'in Anadolu'nun kuzey ve batısından seçtikleri iki bölge üzerinden yaptıkları çalışma ise²⁴ bu bölgelerde 16. yüzyılın sonlarına doğru kırsal nüfusun bir ölçüde azaldığını ortaya koymuştur. Faroqhi ve Erder'in bulguları Cook'un 16. yüzyılın sonlarında Anadolu kırsalında nüfusun düşüş içinde olduğu bulgusunu desteklemektedir. Seçilen bölgeler büyük şehirlere oranla önemsiz yerleşim birimleri olmakla birlikte, Anadolu'daki sosyal hareketlilikle ilgili ipuçları çıkarılması bakımından önemlidir. Faroqhi ve Erder'in bu bölgelerdeki vardıkları sonuçları gösteren tablo şu şekilde oluşmuştur.

Tablo IV: Anadolu Kırsalında Nüfus (16. Yüzyıl)

Şebın Karahisar	Raiyyet Toplamı*	Kocaeli	Raiyyet Toplamı
II. Süleyman Dönemi	6.661	II. Süleyman Dönemi	5.439
1569	13.679	Mevcut Değil	---
1613	7.755	I. Ahmet Dönemi	4.730

Kaynak: FAROQHI-ERDER, s. 332.

*Faroqhi'nin yaptığı hesaplamalarda mücerredler haric tutulmuş ve raiyyet toplamı 5'ten 2,47'ye kadar değişen katsayılarla çarpılmıştır.

4. DEMOGRAFİK YAPIDA BELİRSİZLİKLER: 17-18. YÜZYIL

16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun hissedilir ölçüde arttığını gösteren bulguların genel hatlarıyla ortaya konmasına rağmen 17. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı demografik yapısıyla ilgili gelişmeler bütünüyle açıklığa kavuşturulamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, baş tarafta da değinildiği gibi, bu dönemde kapsamlı tahrirlerin yapılmasına son verilmesidir. 17. ve 18. yüzyıllara ait sağlıklı veriler mevcut değil idiyse de, bilhassa yabancı gözlemcilerin izlenimlerine dayanarak bu dönemde nüfusta

²⁴ S. FAROQHI-L. ERDER, "Population Rise and Fall in Anatolia: 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 3, 1979, s. 321-345.

bir düşüş yaşandığı ileri sürülmüştür.²⁵ Bu düşüşe gösterilen gerekçeler arasında, veba vb. bulaşıcı hastalıkların yaygın oluşuna bağlı olarak ölüm oranlarının artmasıyla, çok evlilik ve zührevi hastalıklar nedeniyle doğum oranlarının düşmesine sıkça rastlanmaktadır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Suriye liman şehirleri, Musul, Halep, Diyarbakır ve Bağdat'ın nüfusu ile ilgili %1000'lere varan dramatik düşüşlerden bahsedilmiş, bu düşüşlere neden olarak da başlıca salgın hastalıklar gösterilmiştir.²⁶ Üzerinde durulan diğer bir konu da bu dönemde kırsal kesimdeki bazı küçük yerleşim birimlerinin boşaldığı ve büyük yerleşim merkezlerine göç yaşandığı olgusudur. Bazı Batılı gözlemcilerin tespitlerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki nüfusu şu şekildedir :

Tablo V: Yabancı Gözlemcilere Göre 18. Yüzyıl Sonları Ve 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Nüfusu (Milyon)

Tarih	Kaynak	Avrupa Toplamı	Asya Toplamı	Afrika Toplamı	İstanbul	Toplam
1785	Tabelle	9	19	4	---	32
1788	Meyer	8	36	5	1	50
1804	Mentelle	18	9	2,5	---	29,5
1807	Lichtenster	113	12,3	3,2	---	26,8
1807	Galletti	11	11,1	3,2	---	25,3
1822	Salname	9,5	11,1	3,5	---	24,1

Kaynak: ISSAWI, s. 155.

Bu tablodaki rakamların abartılı olduğunu fark eden Issawi, 1831'deki resmi nüfus sayımından hareket ederek aşağıdaki rakamlara ulaşmıştır.

Tablo VI: İlk Osmanlı Resmi Nüfus Sayımı (1831)

Liva ve Sancaklar	Müslüman	Diğer	Toplam
Rumeli	337.00	724.000	
Silistre	488.000	829.000	
Anadolu	1.084.000	89.000	
Karaman	229.000	35.000	
Sivas	278.000	50.000	
Adana	88.000	4.000	
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	109.000	123.000	
Trabzon	125.000	12.000	
Çıldır	73.000	5.000	
Kars	18.000	2.000	

Kaynak: Donald QUATAERT, "The Age of Reforms, 1812-1914", **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, (Ed.

²⁵ Charles ISSAWI, "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", **Studies in the Eighteenth Century Islamic History**, (Ed. T. NAFF-R. OWEN), Feffer and Simons Inc. Co., London-1977, s. 152-164.

²⁶ ISSAWI, s. 153.

Halil İnalçık ve Donald Quartert), Cambridge University Press, Cambridge-1994. s. 779.

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda gerçekleştirilen ilk sayım olarak kabul edilen ve yalnızca erkek nüfusun kaydedildiği bu sayımda, bazı bölgelerin sayımı yapılamadığı gibi, İstanbul da hariç tutulmuştur. Sayıma girmeyen bölgeler arasında Bosna, Arnavutluk, Teselya, Erzurum vilayeti, Diyarbakır ve Van yer almaktadır. Sayımın yapıldığı bölgelerde de, eksiklikler olabileceği üzerinde durulmuştur.²⁷ Sadece erkek nüfusa yönelik bu sonuçlar 5 katsayısı ile çarpılacak olursa Rumeli için 7 milyon, Anadolu için 12 milyon, toplam 20 milyona yakın bir rakam elde edilir. Eğer 3,5 katsayısı ile çarpılacak olursa, Rumeli ve Anadolu toplamı 14 milyona ulaşmaktadır ki, her iki halde de, elde edilen toplam, Batılı gözlemcilerin naklettiklerine nazaran oldukça düşük kalmaktadır; ancak İssawi'ye göre bu sayımın belirli bölgelerle sınırlı tutulmasından kaynaklanmaktadır.²⁸ Zira sadece Diyarbakır, Erzurum, Maraş ve Van'ı kapsayan bölgelerin, 1884'de aynı bölgelerin 1.650.000 dolayında nüfusu olduğu göz önüne alınırsa, bu dönemde 1 milyonun üzerinde nüfusa sahip olmaları gerekmektedir. Bir de sayımın Rumeli'de de sınırlı alanda gerçekleştirilmesi, Asya tarafında ise Irak ve Suriye topraklarına bile teşmil edilmemesi, elde edilen rakamın düşüklüğünü izah etmektedir. Bu durumda Batılı seyyah ve gözlemcilerin rivayetleri, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı için geçerli olmalıdır.

İssawi'nin 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ile ilgili altını çizdiği diğer bir husus, Osmanlı nüfusunun bu dönemde bir düşüş trendi içerisinde girdiğinin belirtileri ortadayken, Avrupa nüfusunun 100 milyondan 190 milyona çıkarak neredeyse iki kat arttığıdır. 1600'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu Avrupa nüfusunun 1/6'sını teşkil ederken, 1800'lerde bu oranın 1/10'a ulaştığı görülmektedir.²⁹

Aynı dönem için Avrupalı seyyah ve gözlemcilerin tespitlerine dayanan ve fazla güven vermeyen tahminlerin yanı sıra, bölgesel olarak yapılan ve tahrir kayıtlarına dayanan çalışmalar da mevcuttur. B. McGowan, 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl cizye tahrirlerine dayanarak Balkanlardaki gayr-ı Müslim Osmanlı tebaasının nüfusunu hesaplamayı denemiştir.³⁰ İncelemelerine başlangıç tarihi olarak 1691 yılını seçen McGowan, buna gerekçe olarak, bu tarihten önce hane üzerinden toplanan cizye vergi kayıtlarının hem bölgesel olarak, hem de kaydedilen bilgilerin dağınık halde bulunması nedeniyle, bir bütünlük arz etmemesini göstermektedir. Oysa 1691 tarihinden sonra yapılan tahrirlerde, hem bu tahrirlerin gerçekleştirildiği kaza birimleri, hem de tahrirler esnasında elde edilen düzenli istatistik bilgileri, bir bütünlük arz etmekte ve uzun vadeli değişikliklerin ortaya konmasına imkân

²⁷ DİE, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Tarih İstatistikleri Dizisi, DİE Yayınları, C. 2, Ankara-1996, s. 24.

²⁸ İSSAWI, s. 186.

²⁹ İSSAWI, s. 157.

³⁰ MCGOWAN, s. 80-87,

sağlamaktadır. 1691 yılından itibaren gayr-ı Müslim tebaanın yetişkin erkek nüfusu üzerinden ve ödeme güçlerine göre üç sınıfa ayrılarak tahsil edilmeye başlanan cizye vergileriyle ilgili tahrirler, ıslahatı takip eden ilk birkaç yıl içerisinde düzensizlik göstermiş, ancak daha sonra istikrara kavuşmuştur. İnceleme alanı olarak Rumeli'nin kuzeyde Tuna nehri, batıda ise Sava nehri ile çevrilen bölgelerini seçen McGowan, 18. yüzyıl boyunca bu bölgede cizye mükelleflerinin sayısının % 50 oranında artış kaydettiğini tespit etmiş ve dolayısıyla cizye ödemekle mükellef yetişkin erkeklerin artış kaydettiği gayr-ı Müslim nüfusun genelinde de benzer oranda artış kaydedilmiş olması gerektiği kanaatine varmıştır. McGowan'ın bu noktada üzerinde durduğu husus, hane sayısının çeşitli nedenlerle değişikliklere uğrayabileceği, ancak söz konusu topluluklardan çıkarılacak olan yetişkin erkek nüfusun artmasının, ancak doğum yüzdesinin artmasına ve nüfusun genelinde uzun vadede bir artış kaydedilmesine bağlı olduğu ve bu şekilde ulaşılan rakamın güvenilir olduğudur. Bu rakamlar 1700 yılında 635.835, 1815 yılında ise 1milyon cizye mükellefi olarak ortaya konmuştur. Yapılan hesaplamalarda sayıya tabi tutulan cizye mükelleflerinin nüfusun geneline oranı 1/3 olarak kabul edilmiş ve 3 katsayısı ile çarpılarak toplam gayr-ı Müslim nüfus elde edilmeye çalışılmıştır. Bu hesaba göre 1700 yılında Balkanlar'daki gayr-ı Müslim nüfusun toplamı yaklaşık 2 milyonu, 1815'te ise 3 milyonu bulmaktadır. McGowan, ulaştığı bulguları, aynı bölgeler için daha erken ve daha geç dönemlere ait rakamlarla karşılaştırmayı da denemiştir. N. Todorov, aynı bölgeler için 1490 yılındaki cizye tahrirlerine dayanarak yaptığı bir çalışmada, cizye mükellefi olarak 600.000 hane tespit etmiştir. Bu hane sayısı 5 katsayısı ile çarpılacak olursa, 3 milyona ulaşan bir rakam elde edilmektedir ki, McGowan'a göre bu, aradan geçen yaklaşık iki yüzyıl içerisinde gayr-ı Müslim nüfusun miktarında büyük bir azalma olduğunu göstermektedir. Barkan'ın hesaplamalarına da atıflar yapan McGowan, Barkan'ın 16. yüzyıl başlarında 4 milyon (824.647 hane x 5) dolayında tespit ettiği Rumeli'deki Hıristiyan nüfusun toplamını, Todorov'un 1490 yılı için tespit etmiş olduğu 3 milyon rakamını da göz önünde bulundurarak, makul bir artış olarak değerlendirmiş, ancak 18. yüzyıl başında 1 milyon olarak hesapladığı gayr-ı Müslim nüfusa baktığında, durumu bir "nüfus felaketi" olarak nitelemiştir. McGowan'a göre, 1831'deki nüfus sayımında bile, aynı bölgelerdeki Müslüman ve gayr-ı Müslim nüfus toplamının 5.770.380 olarak tespit edildiğine bakılacak olursa, Barkan ve Braudel'in 16. yüzyıl sonları itibarıyla verdikleri rakamlar göz önüne alındığında, 17. ve 18. yüzyıl başlarında elde edilen rakamların izahını yapmak güçtür.

B. McGowan'ın Balkanlar'daki gayr-ı Müslim nüfusun hesaplanmasına karşılaştığı açmazla ilgili olarak, M. Todorova değişik yaklaşımlar getirmiştir.³¹ M. Todorova'nın getirdiği yaklaşımın özünde, cizye tahsilinin hane sayısına göre götürü (maktu) olarak veya yetişkin erkek şahısları üzerinden alınarak yapılmasının aslında birbirinden fazla farklı olmadığı ve iki tahsil usulünü birbirinden çok farklı yorumlayarak yapılacak

³¹ Maria TODOROVA, "Was There a Demographic Crises in The Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Etudes Balkaniques*, Vol. 2, 1980, s. 59-60.

hesaplamaların bizi yanlış sonuçlara götüreceği yer almaktadır. Nitekim, Todorova'ya göre, Rodop bölgesine ait biri 1615 diğer 1639 yılına ait iki kayda bakılacak olursa, zikredilen tarihlerin ilkinde cizye hane üzerinden toplanmış, ikincisinde ise şahıs üzerinden tahsil edilmiş; ancak ortaya çıkan rakamlar farklılık göstermemiştir. Biraz daha ileriye gidilecek olursa, belki 15. ve 16. yüzyıllardaki haneler, vergi mükellefi yetişkin erkekler olarak yorumlanabilecektir. Şayet B. McGowan'ın hesaplamalarında kullandığı katsayı Barkan ve Braudel'in hesaplamalarıyla 19.yüzyıldaki rakamlar içinde esas alınacak olursa, ortaya bir nüfus felaketi çıkmayacaktır. Öte yandan M. Todorova'ya göre, McGowan'ın da yaptığı gibi, farklı bölgelere ayrılan inceleme alanlarının farklı demografik gelişmeler gösterdiği göz önünden çıkarılmamalıdır. Ancak yine de bir sonuç çıkarmak gerekirse, bu, nüfusun arttığı yönünde olmalıdır. 17. yüzyıldaki birtakım cizye defterlerini kapsayan araştırmalar göstermiştir ki, başlıca Bulgaristan topraklarını çevreleyen Orta Balkanlar'ın nüfusunda tabii nedenlerle açıklanamayacak önemli azalmalar tespit edilmiştir. Ancak bununla birlikte 17. yüzyılın Balkanlar'ın hızla İslamlaştığı bir dönem olduğu da kabul edilen bir görüştür. Bu durumda 17. yüzyılda Balkanlar'da karşımıza çıkan olay bir nüfus felaketi değil olsa olsa bir etnik kayıptır.

Esasen cizye defterlerine dayalı bir çalışmanın gayr-ı Müslim nüfustaki artış ve düşüşleri sağlıklı bir biçimde ortaya koymaya yetmeyebileceği, dikkat çekilen konuların başında yer almıştır. Bunun başta gelen nedenleri arasında göç ve ihtida hareketleri görülmüştür. Söz gelimi, 17. ve 18. yüzyıllarda Arnavutluk'ta hüküm süren anarşi ve kargaşa nüfus yapısında birtakım değişikliklere yol açmıştır. A. L. Zeljaskova'nın yaptığı araştırmaya göre bölgedeki anarşi ve kargaşa ortamı göç ve ihtida hareketlerini beraberinde getirmiş, 17. yüzyılda İslam dininin Arnavutluk'ta yayılmaya devam etmesi sonucunda da, toplam nüfusun %30'u Müslüman olmuştur.³²

Cengiz Orhonlu da, Y. D. Popoviç'e atıfla, 17. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı-Avusturya Savaşları esnasında Osmanlılar geri çekilirken Avusturya tarafını tutan Sırpların ve bir kısım Hıristiyan halkın Osmanlı ordusunun kendisi toparlamak ve kaybettiği yerleri geri almak için hücumla geçtiği anda paniğe kapılarak Priştina, Pirizren, Üsküp, İpek, Vulçetrin, Trepçe ve Niş çevresinden Belgrat'a göç ettiklerini ve burada 40 bin kadar göçmen toplandığını ifade etmektedir. Bu Hıristiyan halk, Osmanlıların Belgrat'ı geri alması üzerine Tuna ve Sava Nehirleri'ni geçerek Avusturyalıların da yardımıyla daha kuzeydeki bölgelere yerleştirilmişlerdir. Muhtelif yazarlar tarafından sayıları 40 bin ile 70 bin arasında olduğu tespit edilen bu göçmenlerin hareketi sonucunda Priştine civarında 360 köy boşalmış, Niş-Belgrat arasındaki bazı köyler ise tamamen boşalmıştır.³³

³² Antonina L. ZALJASKOVA, "Ottoman Turkic Colonization in Albania and Some Aspects of the Ensuing Demographic Changes", *Etudes Balkaniques*, Vol. 2, 1984, s. 81-83.

³³ Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayıncılık İstanbul-1987, s. 33-34.

Balkan milletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri ile ilgili incelemeler yapan bazı araştırmacılar 17. ve 18. yüzyıllarda Balkanlar'daki gayri Müslim Osmanlı tebaası ile ilgili olarak farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu araştırmacılardan biri olan T. Stoianovich, 16. yüzyıldan itibaren Balkan şehirlerindeki Ermeni, Yahudi ve Türk nüfusunun azalmaya başladığını; buna karşılık Balkan milletlerine mensup (Rum, Arnavut, Slav) toplulukların nüfusunun arttığını ileri sürmüştür. Stoianovich'e göre 1600-1700 arasında İstanbul, Edirne, Sarayova, Üsküp, Novipazar, Belgrad ve Benya Luka şehirlerinin nüfusu azalma göstermiştir. 1700-1800 arasında nüfusta hafif bir artış yaşanmıştır; ancak bu artış sadece Hristiyan unsurlar için geçerlidir. Aynı dönemde Müslüman nüfus durağanlığını ve düşüş eğilimini muhafaza etmiştir³⁴. Stoianovich, 1600-1800 yılları arasında Balkanlar'daki Yahudi nüfusunun azaldığı yönündeki görüşünü açıklarken, 17. yüzyıldaki Kandiye Savaşları sırasında birçok Yahudi'nin Mora ve Selanik'ten İzmir'e göç etmelerini örnek olarak vermiştir. 18. yüzyıl boyunca da sayısı tam olarak bilinmeyen bir Yahudi kitlesi, her biri birer ekonomik merkez durumundaki Viyana, Trieste, Livorno, Amsterdam, Londra ve Hamburg gibi şehirlere göç etmiştir.³⁵

Stoianovich 17. yüzyılın sonlarına doğru ve 18. yüzyıl boyunca Balkanlar'daki Türk nüfusun azaldığı ile ilgili görüşünü desteklemek üzere II. Viyana Kuşatması'nın ardından Avusturya'nın geçici istilasına uğrayan Belgrad, Saraybosna, Vidin, Üsküp vb Balkan şehirlerinde nüfusun azalmasını örnek göstermiştir. Azalan şehir nüfusunun yeniden iskâna tabi tutulmasında başarılı olunamaması ve nüfus artışının düşük seyretmesi nedeniyle, Balkan şehirlerindeki nüfus Balkan milletlerine mensup gurupların lehine gelişmiştir.³⁶

Göç ve ihtida hareketlerinin nüfusu nasıl etkilediği imparatorluğun değişik bölgelerine ait tahrir ve avarız defterlerinin incelenmesiyle de büyük ölçüde ortaya konmuştur. Söz gelimi, 16. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'a

³⁴ Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, vol. 13, 1953, s. 399.

³⁵ Traian STOIANOVICH, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History*, Vol. 20, 1960, s. 243-248,

³⁶ Stoianovich Türkler arasındaki nüfus artışının düşük seyretmesini açıklarken Yunanistan'da uzun yıllar geçiren Fransız konsolos ve seyyahı F. C. H. L. Pouqueville'in 18. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli tarafındaki bölgelere yaptığı seyahatlerdeki izlenimlerini esas almıştır. Pouqueville, Türkler arasında yaygın olan çok evlilik, düşük yapma ve zührevi hastalıkların yaygın oluşunun doğum artış oranını düşürdüğünü öne sürmüştür. Pouqueville'in çok evlilik ve kısırlıkla ilgili tespitlerinde saray hayatına atıflar yapması da ayrıca ilgi çekicidir. Pouqueville'e göre saray çevresinde örneklerine rastlanılan kısırlaştırma, toplumun farklı kesimlerinde de uygulanma imkânı bulmuştur. Sadakatinden şüphe duyulan ve böyle bir durumda canlarına kıymakta tereddüt etmeyen Müslüman kadınlar, unutulmuşluk ve ihmal içinde doğumlardan yüz çevirmekte; zamanından önce yaşlılığa, düşkünlüğe ve ölüme mahkûm olmaktadır. Bkz.: F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage on Morée, A Constantinople, en Albanie et dans Plusieurs autres Parties de L'Empire Othoman, pendant les Années 1798, 1799, 1800 et 1801*, tome 1, Gabon et Comp^e, Paris-1807, s. 265-66.

ait farklı tarihli iki mufassal tahrir defterinin incelenmesinden, bölgedeki Hıristiyan nüfusun aşırı arttığı, bunun çevre köylerden ve bilhassa Safeviler'in baskısından kaçıp gelen Hıristiyanların bölgeye yerleşmesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır.³⁷

Benzer gelişmelere Rumeli'de de rastlamak mümkündür. Bulgaristan'daki Tozluk Nahiyesi'ne ait 1580 ve 1642 tarihli mufassal tahrir defterlerini inceleyen M. Kiel, buradaki Müslüman nüfusun hissedilir derecede arttığını açığa çıkarmıştır. Tozluk'da 1580 yılında Müslümanların sayısı 1200 iken bu sayı 1642'de 3.600'e çıkmıştır. Hıristiyanların sayısı ise aynı tarihlerde 2.000'den 1.000'e düşmüştür. 1642'deki Müslüman nüfusun yalnızca %6'sının Hıristiyan kökenli olduğunu tespit eden Kiel, bu durumda nerdeyse yarı yarıya azalan Hıristiyan nüfusun din değiştirmiş olamayacağı, olsa olsa gayri Müslim nüfusun bir kısmının buradan göç etmiş olacağı kanaatine varmıştır. Müslüman nüfusun artması da aynı şekilde dışarıdan göç alması sayesinde mümkün olsa gerektir.³⁸

İmparatorluk içindeki değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda görülen nüfus dalgalanmalarında diğer sosyal karışıklıklar da etkili olmuştur. Örneğin, 16. yüzyılda Amasya'nın kırsal alandaki vergi mükelleflerinin sayısı iki kat arttığı halde, 1642 tarihli mufassal avarız defterinden anlaşıldığına göre, Amasya'nın nüfusunda büyük bir azalma meydana gelmiştir. Bununla birlikte Amasya'nın kırsal nüfusunun %7'sini çevre köylerden gelerek buraya yerleşenler oluşturmuştur. Bu yıllarda benzer gelişmeler Canik Livası, Harput Kazası gibi Anadolu'nun diğer bölgelerinde de yaşanmıştır. Bunların yaşanmasında doğal afetler, kıtlık vb. faktörler hesaba katılmakla birlikte özellikle celali karışıklıklarının önemine vurgu yapılmıştır.³⁹

5. İLK RESMİ NÜFUS TAHRİRLERİ VE İSTATİSTİK VERİLER (19. YÜZYIL)

17. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı nüfusu tahrirlerin yetersizliği ve sosyal karışıklıklar nedeniyle bütün açıklığı ile ortaya konamazken, 19. yüzyıla gelinirken bu olumsuzluklar yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. 1831 yılında erkek nüfusunu esas alan ilk genel Osmanlı nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir; bunu 1844 yılında ikinci bir sayım izlemiştir. Bununla birlikte, 1831 yılında gerçekleştirilen ilk genel nüfus sayımı, bütün bölgelerde yapılamadığından dolayı imparatorluk geneline ait sağlıklı

³⁷ Mehdi İLHAN, "1518 ve 1540 Tarihli Mufassal Tahrir Defterlerine Göre Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 27, Y. 1994, s. 63.

³⁸ Machiel KIEL, "Anatolia Transplanted? Patterns of Demographic Religious and Ethnic Changes in District of Tozluk (N. E. Bulgaria) 1479-1873", *Anatolica*, Vol. 18, 1991, s. 11-12 ve 21.

³⁹ Oktay ÖZEL, "17 Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri", *12. Türk Tarih Kongresi*, (12-14 Eylül 1994), Ankara-1999, s. 8-10.

rakamlar vermediği gibi, 19.yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen ikinci genel sayım da bu hususta tatmin edici sonuçlar vermekten uzaktır. Zira, 1844 yılında gerçekleştirilen ve 1831 sayımındaki gibi yalnız erkek nüfusuna yönelik gerçekleştirilen ikinci genel sayım da, imparatorluk genelinde uygulamaya konulamamıştır. Ubcini'nin XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kaleme aldığı bir eserinde 1844 yılına ait Osmanlı nüfusunun bölgesel, etnik ve dinî dağılımı şu şekilde yer almıştır:

Tablo VII: Osmanlı Nüfusunun Bölgesel Dağılımı (1844)

Bölgeler	Nüfus	Bölgeler	Nüfus
Trakya	1.800.000	Anadolu	10.700.000
Rumeli ve Teselya	2.700.000	Suriye, Mezopotamya, Kürd.	4.450.000
Bulgaristan	3.000.000	Arabistan (Mekke, Medine, Habeşistan)	900.000
Arnavutluk	1.200.000	ASYA TOPLAMI	16.050.000
Bosna-Hersek	1.100.000	Mısır	2.000.000
Eflak	2.600.000	Trablus ve Fizan	600.000
Boğdan	1.400.000	Tunus	1.200.000
Sırbistan	1.000.000	AFRİKA TOPLAMI	3.800.000
Ege Adaları	700.000	GENEL TOPLAM	35.350.000
AVRUPA TOP.	15.500.000		

Kaynak: M.A., Ubcini, **Lettres on Turkey**, (Trns. Lady Easthope), Arno Press, Newyork-1973, C. I, s. 18.

Tablo VIII: Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Dağılımı (1844)

Etnik Guruplar	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Türk	2.100.000	10.700.000	-----	12.800.000
Rum	1.000.000	1.000.000	-----	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	-----	2.400.000
Yahudi	70.000	80.000	-----	150.000
Slav	6.200.000	-----	-----	6.200.000
Rumen	4.000.000	-----	-----	4.000.000
Arnavut	1.500.000	-----	-----	1.500.000
Tatar	16.000	20.000	-----	36.000
Arap	-----	900.000	3.800.000	4.700.000
Süryani-Kildani	-----	235.000	-----	235.000
Dürzi	-----	30.000	-----	30.000
Kürt	-----	1.000.000	-----	1.000.000
Türkmen	-----	85.000	-----	85.000
Çingene	214.000	-----	-----	214.000
Toplam	15.500.000	16.050.000	3.800.000	35.350.000

Kaynak: Ubcini, s. 19.

Tablo IX: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dini Dağılımı (1844)

Din Gurupları	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	4.550.000	12.650	3.800.000	21.000.000
Rum (Ortodoks)	10.000.000	3.000.000	-----	13.000.000
Katolik	640.000	260.000	-----	900.000
Yahudi	70.000	80.000	-----	150.000
Diğer	-----	-----	-----	300.000
Toplam	-----	-----	-----	35.350.000

Kaynak: Ubicini, s. 22.

Yukarıdaki tablolarla ilgili üzerinde durulması gereken en önemli nokta, Ubicini'nin de altını çizdiği gibi, hesaplamalara dahil, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusundan bağımsız olarak ele alınması gereken ve nüfus toplamı 8 milyonu geçen Eflak, Boğdan, Sırbistan, Mısır ve Tunus topraklarının yapılan edilmiş olmasıdır ki, bu miktarın çıkarılması halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu 27 milyona kadar düşmektedir. Bununla birlikte yapılan hesaplamalarda Bağdat ve Mekke arasında yerleşmiş olan siyahî ırk mensuplarının; İmparatorluğun en doğusunda ve İran sınırına yakın bölgelerde göçebe olarak yaşayan Kürtlerin ve Fizan, Nubia, Kordofan gibi Afrika topraklarında yaşayan gurupların yer almadığı da, gözden çıkarılmamalıdır. Dinî dağılım söz konusu olduğunda ise, Ortodoks gurupların içerisinde Ermenilerin de yer aldığı ve çingenelerin "diğer" başlığı altında yer bulduğu unutulmamalıdır. Ubicini'ye göre, sözü edilen tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarıyla ilgili elde edilen nüfus toplamı, M. Boué'nin 15.413.000 olarak tespit ettiği nüfus toplamı ile büyük ölçüde örtüşmektedir; ancak din guruplarının dağılımıyla ilgili aynı şeyi söylemek zordur⁴⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en ayrıntılı ve en önemli nüfus tahrirleri 19. yüzyıl sonları (1885) ve 20 yüzyıl başlarında (1907) gerçekleştirilen tahrirlerdir. Bu tahrirlerde nüfus, yaşa, cinsiyete, medeni duruma, etnik ve dinsel duruma, mesleğe, doğum yerine vs. göre ayrılmıştır. Bu iki tahrirden ikincisinde oluşturulan sayım sistemi 20. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen sayımların esasını oluşturmuştur.⁴¹ S. Shaw, 19. yüzyıl boyunca ve 20 yüzyıl başlarında gerçekleştirilen nüfus sayımlarından, yetişkin erkek nüfus, dini yapı ve dini-etnik gurupları esas alarak, şu tabloları oluşturmuştur:

⁴⁰ Boué, XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli kesimindeki ulaşım imkânlarını konu alan bir eserinde, Rumeli'deki Müslüman nüfusunun 3,5-4 milyonu bulduğunu; ancak bu miktarın önemli bir kısmını Arnavut ve Slav kökenlilerin oluşturduğunu; Türk kökenlilerin toplam Müslüman nüfusu içerisinde önemsiz bir yer işgal ettiğini savunmuştur. Bkz.: Ami Boué, *Recueil D'Itinéraires dans la Turquie D'Europe: Détails Géographiques, Topographiques et Satistiques sur cet Empire*, vol. II, Librairie de L'Académie Imperiale des Sciences, Vienne-1854, s. 331.

⁴¹ DIE, s. 19.

Tablo X: Osmanlı Erkek Nüfusu (1831-1906)

Yıllar	Anadolu Erkek Nüfusu			Rumeli Erkek Nüfusu		
	Müslüman	G. Müs.	Toplam	Müslüman	G. Müs.	Toplam
1831	1.988.027	395.849	2.383.876	513.448	856.318	1.369.766
1843	3.101.980	---	---	873.077	---	---
1882	5.379.225	1.262.000	1.221.209	946.659	810.525	1.757.184
1895	6.084.000	1.221.209	7.305.628	1.237.325	1.186.615	2.423.940
1906	6.846.340	1.481.836	8.328.176	1.179.151	1.186.880	2.366.031

Kaynak: Stanford SHAW-E. K. SHAW, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge-1977, s. 117.

Tablo XI: Osmanlı Nüfusu ve Dinî Dağılım (1884-1897)

Yıllar	Müslüman	Gayri Müslim	Toplam
1884	12.590.352	4.553.507	17.143.859
1888	13.059.496	4.661.579	17.721.075
1892	13.411.361	4.763.381	18.174.742
1895	13.763.249	4.832.149	18.595.398
1897	14.111.945	4.938.362	19.050.307

Kaynak: Shaw, s. 241.

Tablo XII: Millet Sistemine Göre Osmanlı Nüfusu (1906, 1914)

Milletler/Dinler	1906	1914
Müslüman	15.518.478	15.044.846
Rum	2.833.370	1.792.846
Ermeni	1.140.563	1.294.831
Bulgar	762.754	14.908
Yahudi	256.003	187.073
Protestan	53.880	---
Diğerleri	332.569	186.152
TOPLAM	20.897.617	18.520.016

Kaynak: Shaw, s. 241.

Yukarıdaki tablolarda dikkati çeken en önemli nokta, hem Müslüman, hem de gayr-ı müslim nüfusun 19. yüzyıl boyunca istikrarlı sayılabilecek bir artış trendi yakalamış olmasıdır. Ancak gözlerden kaçmayan diğer bir husus, 20. yüzyıl başlarında imparatorluğun sınırlarının daralmasına paralel olarak, özellikle Balkan milletlerine mensup Hıristiyan nüfusun azalma gösterdiğidir. Bu dönemde Osmanlı demografik yapısında ortaya çıkan bu eğilimleri, 19. yüzyılda yaşanan diğer gelişmelerle açıklamak bir ölçüde açıklamak mümkündür.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ile ilgili yaşanan en önemli gelişmelerden birisi, 1840'lardan itibaren gerek Balkanlar'dan ve gerekse Kafkaslar ve Kırım'dan imparatorluğun iç kesimlerine kitlesel göçlerin meydana gelmesiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak

kaybetmesine ve gerilemesine paralel olarak Osmanlı sınırlarının dışında baskı ve katliamlara maruz kalan eski Osmanlı tebaası akın akın Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye başladı. 1857'deki Muhacirun Kanunnamesi ve 1860-1861 yıllarındaki Muhacirun Komisyonu ile muhacirlerin Osmanlı sınırları içinde yerleşmelerini kolaylaştırıcı ve teşvik edici düzenlemeler getirildi. Bu düzenlemeler arasında belirli süreler için vergiden muaf tutulan devlet topraklarını işleme hakkı, kilise ve benzeri ibadet yerlerini kurmak vs. yer almaktaydı. Shaw çoğu Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin batısından gelen bu muhacirlerin serüveni açıklarken, bu serüvenin çok daha önceleri başladığına dikkat çekmektedir. Zira daha 18. yüzyıl sonlarında Kırım'ın işgalinden sonra Kırım'da, Bakü ve Kuban'da (1796), Nahcivan'da (1828), Edirne Anlaşması'nın (1829) ardından da Poti ve Anapa'da yeni Hıristiyan yönetimlerinin kurulması ile birlikte bu bölgelerdeki Müslüman halkın Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir teşvik ve kolaylık sağlamasına gerek kalmadan göç etmek üzere gözlerini Osmanlı topraklarına çevirdiklerini ifade etmektedir. Daha da ileri giderek Avrupa'daki 1848 ihtilalleri ve yenilikleri sırasında Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya'da baskılara maruz kalan halkın bir kısmının Osmanlı toprakları içinde kendilerine yer bulduklarını ifade etmektedir.⁴²

Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan elde ettiği topraklardaki Müslüman halka karşı, katliam, asimilasyon ve sürgünlere kalkışınca, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlere yönelik göçler yeni bir ivme kazanmıştır. Shaw bu dönemde Kafkaslar'dan ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen Tatar ve Çerkezlerin nüfusunun tam olarak tespit edilememesine karşılık, 1854-1860 yılları arasında Kuban ve Nogay Bölgeleri'nden gelip Anadolu'nun orta ve güney bölgelerinde yerleşen tatarların sayısını 176 bin olarak vermektedir. 1860-1870 yılları arasında da aynı bölgelerden bir milyon tatar göç etmiş, bunların bir kısmı Rumeli'ye bir kısmı da Anadolu ve Suriye topraklarında iskan edilmiştir. 1854-1876 yılları arasında yalnızca Kırım'dan 1 milyon 400 bin tatar göç etmiştir. Rusya'nın işgali altındaki topraklardan göçenler, yalnızca Müslüman-tatarlar ile sınırlı kalmayıp, daha önceden Kırım'a yerleştirilmiş olan bazı Bulgarlar ve Kazaklar da Balkanlar, Batı Anadolu, Trakya ve Makedonya'da yerleşme imkânı bulmuşlardır. Öte yandan, Rus işgali altında kalan Müslümanların göçleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları'ndan sonra da devam etmiştir. Muhacirun Komisyonu'nun istatistikleri 1876-1899 yılları arasında ülkeye bir milyonun üzerinde göçmen girdiğini göstermektedir. Sonuçta, 1831-1882 yılları arasında Müslüman nüfusun miktarı ikiye katlanmış, Müslümanlarla gayri Müslimler arasındaki oran hissedilir şekilde Müslümanlar lehine gelişmiştir.⁴³

⁴² Shaw, s. 11.

⁴³ Shaw, s. 116.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırma sırasında ortaya konulmaya çalışıldığı gibi, yapılmış ve yapıla gelmekte olan monografik çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus meselesi ve demografik yapı ile bir takım sonuç ve yargılara ulaşmamıza imkân sağlamıştır. Bu sonuçlardan ilki, imparatorluk genelinde düzenli nüfus ve arazi sayımlarının yapıldığı 16. yüzyıla ilgili olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu büyük ölçüde ortaya koyabildiğimiz ve yüzyıl boyunca demografik yapıda meydana gelen değişiklikler hakkında bazı değerlendirmeler yapacak durumda olduğumuzdur. Bu dönemde, mesleki ve sosyal ayrışmalar açıklığa kavuşturulamamasına rağmen, nüfus toplamına yönelik yaklaşık rakamlara ulaşılmış ve imparatorluk genelinde nüfusun 30 milyonu geçtiği tespit edilmiştir. Bilindiği kadarıyla, söz konusu sayımların kapsadığı bütün bölgelerle ilgili yapılan araştırmalar tamamlanmamıştır ve bölgesel çalışmalar arttıkça da, Osmanlı nüfusunun 16. yüzyıl boyunca kaydettiği öngörülen artış hızı ve sosyal hareketlilik hakkında söyleyebileceklerimiz de artacaktır.

Nüfus meselesine ışık tutacak sayımların şekil değiştirdiği ve nispeten azaldığı 17. ve 18. yüzyıllar, Osmanlı nüfus yapısı hakkında bildiklerimizin göreceli olarak azaldığı bir dönemdir. Bu dönemde imparatorluk genelinde yaşanan sosyal ve iktisadi gelişmeler ve merkezi yönetimin taşra üzerindeki egemenliğinin zayıflaması da, bu gelişmede önemli rol oynamış gözükmektedir. Buna rağmen, söz konusu döneme ait vergi mükellefi tebaanın kayıtlarının tutulduğu diğer mali kalemleri ve kayıtlarını (cizye, avarız, vs.) esas alan çalışmaların ve aynı döneme ait farklı çağdaş kaynakların ışığında, nüfus yapısı ve sosyal gelişmelerin nüfus yapısına etkisi hakkında birtakım sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Ancak oldukça geniş bir zaman dilimi olan bu iki yüzyıl boyunca, nüfusun genel olarak durağanlık gösterdiği ve kayda değer bir artış göstermediği kabul edilse de, imparatorluğun farklı coğrafyalarındaki nüfus hareketliliği ve bu hareketliliğin sosyal hayattaki yansımalarını kapsamlı biçimde ortaya koymakta zorluk yaşanmıştır. Nitekim bu dönemde gayr-ı müslim tebaasının nüfusunda artış yaşandığı yolundaki yargılar da, imparatorluk coğrafyasının genişliği ve farklı demografik eğilimler de dikkate alındığında, bir takım tutarsızlıkları da beraberinde taşımaktadır. Esasen bu döneme ait kayıtların da tamamen incelemeye tabi tutulmadığı bilinmektedir ve bu durum, bu kayıtların incelenmesine duyulan ihtiyacı daha da arttırmaktadır.

19. yüzyıl, diğer pek çok alanında olduğu gibi, imparatorluğun demografik yapısı hakkında da daha fazla malumat sahibi olduğumuz bir dönemdir. Erken dönemlerin aksine, 19. yüzyılın geç dönemlerinde Osmanlı nüfusu ile ilgili rakamlar, etnik ve mesleki dağılımları da kapsayacak biçimde ayrıntılı olarak ortaya konabilmiştir. Bu yüzyılın geç dönemlerinde ve 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı demografik yapısıyla ilgili dikkat çeken gelişmelerin başında, imparatorluğun Balkanlar'daki topraklarının kaybedilmesine paralel olarak, Hıristiyan nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payının azalması olmuştur. Esasen 19. yüzyıl ortalarından

İtibaren Osmanlı demografik yapısı ile ilgili istatistik değeri olan rakamların mevcut olduğu ve bu rakamların yüzyıl sonlarına doğru daha kapsamlı bilgiler vermeye başladığı ve buna bağlı olarak nüfus hareketliliğinin daha iyi gözler önüne serilebildiği dikkate alınır, Osmanlı demografi çalışmalarıyla ilgili çalışmaların, diğer pek çok alanda olduğu gibi demografi alanında da göreceli olarak karanlık bir dönem oluşturan 17-18. yüzyıllarda yoğunlaşması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu noktada bu çalışmadan sağlanması beklenen katkı, okuyucularını Osmanlı demografik yapısı ve halen çözüm bekleyen temel problemleri hakkında bilgilendirmek ve araştırmacıları, yukarıda yer verilen gerekçelerle, erken dönem demografi araştırmalarına kanalize etmek olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. AKDAĞ Mustafa, Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, **Bulleten** C. II, S. 51, Y.1949.
2. BARKAN Ö. L., "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", **İÜ. İkt. Fak. Mecmuası**, C. 2, S.1, Y. 1940-1941, s. 34.
3. BARKAN Ö. L., "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, C. 10, Y. 1953.
4. BARKAN Ö. L., "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", **Studies in the Economic History of the Middle East**, (Ed. M. A. Cook), Oxford University Press, London 1970.
5. BARKAN Ö. L., "Avarız", **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, Y. 1993.
6. BOUÉ Ami, **Recueil D'Itinéraires dans la Turquie D'Europe: Détails Géographiques, Topographiques et Statistiques sur cet Empire**, vol. II, Libraire de L'Académie Imperiale des Sciences, Vienne-1854.
7. BRAUDEL Fernand, **II. Philippe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, (Çev. M. Ali KILIÇBAY), İmge Kitabevi Yayınları, C. 2, Ankara-1993.
8. COOK A. M., **Population Pressure in Rural Anatolia**, Oxford Univ. Pres., London-1972.
9. DARLING Linda T., **Ottoman Finance Department and The Assessment and Collection of the Cizye Avarız Taxes, 1560-1660**, Vol. 1, (Basılmamış Doktora Tezi), Chicago-1990.
10. DİE, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu**, Tarih İstatistikleri Dizisi, DİE Yayınları, C. 2, Ankara-1996.
11. FAROQHI S.-ERDER L., "Population Rise and Fall in Anatolia: 1550-1620", **Middle Eastern Studies**, Vol. 15, No. 3, 1979.

12. ISSAWI Charles, "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", **Studies in the Eighteenth Century Islamic History**, (Ed. T. NAFF-R. OWEN), Feffer and Simons Inc. Co., London-1977.
13. İLHAN Mehdi, "1518 ve 1540 Tarihli Mufassal Tahrir Defterlerine Göre Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 16, S. 27, Y. 1994.
14. İNALCIK Halil, "Military and Fiscal Transformation in Ottoman Empire: 1600-1700", **Archium Ottomanicum**, No. 6, Y. 1980.
15. İNALCIK Halil, "Cizye", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 8, Y. 1993.
16. JENNINGS Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", **International Journal of Middle East Studies**, No. 7, 1976.
17. KIEL Machiel, "Anatolia Trasplanted? Patterns of Demographic Religious and Ethnic Changes in District of Tozluk (N. E. Bulgaria) 1479-1873", **Anatolica**, Vol. 18, 1991.
18. 18.McGOWAN Bruce, **Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and the Struggle for Land: 1600-1800**, Cambridge Univ. Pres., Cambridge-1981.
19. 19.ORHONLU Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı**, Eren Yayıncılık, İstanbul-1987.
20. 20.ÖZ Mehmet, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", **Vakıflar Dergisi**, S. 22, Y. 1991.
21. 21.ÖZEL Oktay, "17 Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri", **12. Türk Tarih Kongresi**, (12-14 Eylül 1994), Ankara-1999.
22. 22.PAKALIN Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB, C. 1., İstanbul-1993.
23. 23.POUQUEVILLA F. C. H. L., **Voyage on Morée, A Constantinople, en Albanie et dans Plusieurs autres Parties de L'Empire Othoman, pendant les Années 1798, 1799, 1800 et 1801**, tome I, Gabon et Comp^e, Paris-1807.
24. 24.QUATAERT, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quartert), Cambridge University Press, Cambridge-1994.
25. 25.SHAW Stanford-SHAW E. K., **History of The Ottoman Empire and Modern Turkey**, Vol. 2, Cambridge Univ. Pres., Cambridge-1977.

26. 26.STOIANOVICH Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", **The Journal of Economic History**, vol. 13, 1953.
27. 27.STOIANOVICH Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", **Journal of Economic History**, Vol. 20, 1960.
28. 28.TABAKOĞLU Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul-1985.
29. 29.TODOROVA Maria, "Was There a Demographic Crises in The Ottoman Empire in the Seventeenth Century", **Etudes Balkaniques**, Vol. 2, 1980.
30. 30.UBICINI, M.A., **Letters on Turkey**, (Trns. Lady Easthope), Arno Press, Newyork-1973.
31. 31.ZALJASKOVA Antonina L., "Ottoman Turkic Colonization in Albania and Some Aspects of the Ensuing Demographic Changes", **Etudes Balkaniques**, Vol. 2, 1984.